

Johan Fjord Jensen

Erindringer i utide

En art anmeldelse af *Nordisk kvindelitteraturhistorie*

Jeg blev i sin tid bedt om at anmelde bind IV af *Nordisk kvindelitteraturhistorie* – det er det bind, der omhandler perioden 1960 -1990. Den periode kender jeg ikke så meget til, ud over at jeg selv har levet i den. Jeg foreslog i stedet at give en samlet anmeldelse af litteraturhistorien, når den på et eller andet tidspunkt var færdigskrevet. Det mente jeg at have mere forstand på. Jeg havde i sin tid været med til at redigere *Dansk litteraturhistorie* I-IX, og det gav da en række erfaringer. En del af dem er sikkert uvedkommende i dag. Andre burde ikke være det.

Det gælder især dem, der har at gøre med eksistensen eller ikke-eksistensen af et samlet historiesyn for litteraturhistorien. Det syn har ændret sig i løbet af de sidste 20 år. I sin tid skrev vi en litteraturhistorie på et historisk materialistisk grundlag. I dag findes det grundlag knap mere. Når synet på litteraturens udvikling har ændret sig så radikalt, har det jo at gøre med et almindeligt skift i de kulturpolitiske vilkår for opfattelsen af bl.a. litteraturens rolle. Men at det skift også berører kvindelitteraturen, bringer dens udvikling i en modsætning til den selv og dens egne forudsætninger.

Det er om det problem, jeg vil skrive i denne artikel, som skulle have været en anmeldelse. Jeg samler mine overvejelser om to paradigmer, men forud for dem vil jeg godt omtale det grundlag, jeg argumenterer ud fra.

1. Historiske grundformer

Da jeg i 1979 talte om principperne for *Dansk litteraturhistorie*,¹ gjorde jeg det med udgangspunkt i, hvad jeg kaldte en *historisk grundform*. Ét er, om en litteraturhistorie har et metodisk grundlag, sådan som den datidige litteraturhistorie mente at have det, og sådan som den aktuelle litteraturhistorie i en vis forstand har det. Et andet er, om litteraturhistorien hænger sammen. Det sidste gør den kun, hævdede jeg, hvis der udvikles et samsvar mellem den historiske *struktur* (altså litteraturhistoriens samlede greb om den historiske proces), den historiske *tekstur* (altså skildringen af de enkelte historiske momenter, i det

pågældende tilfælde de digteriske tekster) og så den historiske *aktur* (altså totaliteten af de aktuelle sammenhænge, litteraturhistorien skriver sig ind i).

Om den sidste (akturen) gælder, at hvis ikke der er et publikum for litteraturhistorien, hvis ikke den fungerer i dialog med de institutioner, der behersker det ideologiske felt, og hvis ikke den bliver til i et frugtbart samspil med den digtning, der aktuelt bliver skrevet, vil den være uden historisk grundform. Akturen blev jo et problem for *Dansk litteraturhistorie*. Den blev påbegyndt i en periode, hvor dens forestillinger om at give den ukendte litteratur mæle vandt tilslutning fra den litterære institution i bredeste forstand. Da den efter 10 år nåede frem til sin udgivelse, var tiden blevet en lidt anden. Et postmoderne opbrud var på vej, og selvom det kun havde lidt at gøre med den konservative kritik, der ramte litteraturhistorien, fik det virkning på både kritikken og en del af de unge.

Hvordan da med kvindelitteraturens aktur? Ja, hvad den angår, råder der jo en succes, der næsten er udelt. Man kan ganske vist have sin tvivl om gyldigheden af det nordiske perspektiv, der er anlagt på kvindernes placering i litteraturhistorien. Men der kan ikke være tvivl om, at den ved selve sin form befinder sig i et godt forhold til et publikum. Man kan heller ikke være i tvivl om, at den via mange kanaler har bragt sig i rapport til den litterære institution, herunder også en del af de træk i den, der tidligere var domineret af mænd og deres synsvinkel på historiens gang.

Denne receptionshistorie udspiller sig imidlertid samtidig med, at den litterære institution langt hen har været præget af postmoderne anskuelser. Mens litteraturhistorier for 20 år siden kunne skrives på et historisk materialistisk grundlag, så kan man i dag ikke gøre det. Den historiske pædagogik har trange vilkår i skolesystemet, hvor det ikke længere er muligt at gennemgå de litterære historiske forløb i en kronologisk form.² Den tendens modsvares af en dyrkelse af de litterære tekster, der næsten helt har frigjort dem fra de historiske sammenhænge. Og den dyrkelse modsvares igen af det opgør, der har fundet sted gennem forestillingen om, at historien er en retorisk konstrueret fortælling.

Den grundlæggende konflikt for kvindelitteraturhistorien er da, at den er blevet til i en periode, der troede på betydningen af de store fortællinger, men at den er blevet skrevet og nu udgives i en periode, hvor man har mistet tilliden til sådanne fortællinger. De fortællinger kan være små og vil ofte være det, når en begivenhed trækkes ud af historiens mørke og tillægges betydning af en eller anden art. Store bliver fortællingerne først, når fremstillingen kædes sammen af et historiesyn. Og bæredygtigheden af det historiesyn viser sig ved, at det leder op til det moment, hvori historien skrives, at det med andre ord bliver til led i en historisk grundform.

Man kunne også sige det på en anden måde: hvis fortællingen bliver til led i en emancipatorisk beretning. Jeg er ikke sikker på, at der altid består en sammenhæng mellem en stor fortælling og forestillingen om, at fortællingen er led i en sådan beretning. Men omkring 1980 bestod den sammenhæng, og når opgøret med de store fortællinger fik så stor en styrke, var det, fordi der med det skete et paradigmeskift

2. *Emancipationsparadigmet*

Når man – som kvindelitteraturhistorien – har valgt at redigere en litteraturhistorie i fem bind med over hundrede medarbejdere, der lever spredt i flere lande, så står man med et problem: hvordan få litteraturhistorien til at hænge sammen?

Det problem klares ikke med afholdelse af nok så mange seminarer, når litteraturhistorien redigeres over en længere periode med mange medarbejdere fra flere generationer og med forskellige kønspolitiske tilgange. Det klares heller ikke med en energisk centralredaktion, hvor vigtig en sådan end kan være. Selve det kønspolitiske, at altså litteraturhistorien er skrevet af nordiske kvinder om kvindedigtere, bærer et stykke af vejen, men ikke den hele. På et eller andet tidspunkt må de mange enkeltbidrag bringes i forhold til hinanden inden for en samlet strategi.

Den strategi må være den emancipatoriske. Kvindelitteraturhistorien er vokset ud af 70ernes kvindebevægelse som et af dens mest afgørende manifeste. Alene at så mange i sin tid skrev på det grundlag, og at grundlaget i dag ser ud til at skabe en gyldig digtning, kan danne baggrund for en optimistisk strategi. Stileret sagt (der er jo også de tidligere kvindebevægelser!) kan den fakkelt, der blev efterladt af et umælende folk, nu føres videre af kvinderne. Kvindelitteraturhistorien bliver derved et led i oplysningens lange emancipationshistorie, altså historien om hvordan den ene klasse efter den anden og også kvinderne trådte ud af historien og blev deres egen identitet og myndighed bevidst.

Heraf følger også det grundlæggende greb om historien. Først beskrives i bind I (*I Guds navn*) kvindernes tilværelse som en subversiv eksistens. Her skildres dels de kvindelige forfatteres mundtlige kultur som en modsætning til de mandlige forfatteres skriftlige, dels kvindernes rolle i forskellige vækkelser, dels rollen som en forholdsvis anonym gruppering af brevskrivere, dels endelig rollen som lærde undtagelser. Beskrivelsen af den historie strækker sig fra ca. år 1000 og 800 år frem i tiden. Med 1800 starter dikotomiseringen, der har at gøre med det borgerlige samfunds udvikling. Ifølge fremstillingen i bind II

(*Faderhuset*) begynder den dikotomisering med livet i salonerne, først de aristokratiske og siden de mere borgerlige. Her kommer en kvindelig identitet til udtryk. Men det sker inden for det patriarkalsk dominerede samfund med alle dets institutioner, som vi ganske vist ikke hører så meget om.

Med overgangen til 1900-tallet sker den afgørende befrielse af kvindekønnet og kvindedigtningen. I det historiske spil bliver det derfor afgørende at fremhæve en skikkelse, der befinder sig ved indgangen til det moderne samfund, og som samtidig er kvinde og en stor digter. Den skikkelse bliver i litteraturhistorien Edith Södergran. Som den eneste trækkes hun ud af kategorierne og stilles i bind III (*Vide verden*) lige efter forordet. Hendes lyrik omkring første verdenskrig bliver til den digtning, der med solen som centralbillede varsler en kvindelig jegbevidstheds fremtrængen i det følgende århundrede.

Problemet ved denne opfattelse er ikke, at kvinderne ikke bemægtiger sig den digteriske scene, eller at de ikke skriver god digtning. Det gør de rigeligt i den seneste del af dette århundrede. Problemet er, at de ikke gør det på jegbevidsthedens sejrende præmisser. Efterhånden som de bemægtiger sig de litterære institutioner, bliver de også trukket med i disse institutioners dødedans. Kategorien for denne dødedans bliver modernismen. Herom hedder det:

»For med modernismen sker der det afgørende nye, at kvindelige forfattere i stort tal skriver sig ind i centrum af den litterære institution og det med en sådan vægt, at det mest af alt ser ud til, at modernismen med den kvindelige kønserfaring radikaliseres i sit udtryk« (IV:9).

Kvindelitteraturhistorien er således blevet spaltet mellem det grundlag, den er blevet til på, og så det historiske besvær med at beskrive det grundlag. Men den er også blevet spaltet mellem forudsætningerne for dens egen tilblivelse og den postmoderne umulighed at skrive en litteraturhistorie ud fra disse forudsætninger. Det problem har den ikke løst, hvor godt den så end tager sig ud. Nok kan den tilsløre mange af sine problemer ved at spalte udgivelsen op i talrige enkeltbidrag (i alt 234). Men den kan ikke tilsløre, at den derved kommer i konflikt med baggrunden for sit eget anliggende.

Sagt temmelig brutalt, egner det anliggende sig ikke til en litteraturhistorisk skildring, så længe man accepterer den postmoderne anskuelse, at store fortællinger ikke findes som andet end konstruktioner. Det afgørende for det postmoderne opgør er selvfølgelig ikke at udelukke en generation fra at fremstille sig selv i et historisk lys. Det afgørende for opgøret er at fristille den historiske fremstilling fra forestillinger om, at historien er bindende.

Den fristillelse kan antage flere former. Den kan dels tage »vejen om det nordiske«, idet de kønspolitiske selektioner træder i stedet for en historisk for-

ståelse. Eller den kan forankre sig i receptionsæstetiske anskuelser. Når sådanne anskuelser har fået så stor en rolle, er det jo bl.a., fordi de fristiller den enkelte læsning af teksterne fra de historiske forpligtelser. Når læsningen finder sted, udgør samspillet mellem den og de historiske tekster instansen for forståelsen af den litteraturhistoriske proces og ikke den oprindelige teksts samspil med den historiske situation, den er blevet til i.

Jeg ved godt, at en del af kvindelitteraturhistoriens problemer med det historiske stammer fra dens kvindepolitiske tilgang til litteraturen. Når man på den ene side har besluttet sig for stort set kun at omhandle kvinder, og når man på den anden side forudsætter, at den traditionelle litteraturhistorie er bygget op om mandlige forfattere og mandlige levevilkår, så er på forhånd givet, at der vil opstå problemer, hvis det historiske bliver bragt i centrum. De konflikter, der herved uundgåeligt opstår, bliver imidlertid ikke beskrevet »på historiens præmisser«. De bliver i stedet fortolket ind i det postmoderne opgør med de historiske fortællinger selv, og derved opstår de virkelige problemer.

I de receptionsæstetiske forestillinger og i opgørene med de store fortællinger finder en fristillelse fra de historiske sammenhænge sted. Når den fristillelse sker, kan man ikke reparere på skaderne ved blot at henvise til, at »når alle fortællinger er forkastet, kan en ny begynde« (V:8). Nej, det kan en ny fortælling ikke, for også den må ifølge hele betragtningsmåden forkastes. Selve emancipationen er blevet ramt i roden – det har i sidste ende været opgørets hensigt. Det opgør kan man så nægte at acceptere, altså hævde, at synet på historien er falsk. Men man kan ikke både fatte tiltro til det postmodernistiske opgør og så lade kvindelitteraturen udvikle sig i en emancipatorisk række – man kan ikke blæse og have mel i munden og på samme tid.

3. Det socialhistoriske paradigme

Da jeg i sin tid udfoldede mine overvejelser om de historiske grundformer, var det ikke med tanke på »aktøren«, altså litteraturhistoriens sammenhæng med den tid, den fungerede i. Den aktør tog vi for givet. Det var derimod med sigte på sammenhængen mellem »strukturen« og »teksturen« i de litteraturhistorier, vi havde som forudsætninger, og som vi skrev os op imod.

Karakteristisk for de litteraturhistorier var, at de alle udfoldede en guldalderkonstruktion. Den kunne man føre tilbage til bind II af Peter Hansens *Illustreret dansk Litteraturhistorie*, som igen måtte ses på baggrund af striden med Georg Brandes. Siden blev den udfoldet i Carl S. Petersens og Vilh. Andersens fortsættelse, og siden igen i Politikens mere moderne litteraturhistorie fra 1964-66.

I 100 år beherskedes dansk litteraturhistorie af en form for historieskrivning, der havde fremkomsten af en dansk guldalder som sin afgørende akse. I den blev en oprindelig hedensk guldalder gentaget på et trindhøjere niveau, således at det hedenske og det nationale smeltede sammen med en bindende virkning for de pædagogiske processer. Da den forestilling gik i opløsning omkring 1960 og her afløstes af en bølgemodel med 1722, 1803 og 1872 som nøgleårstal, fastholdtes konstruktionen og dens pædagogiske muligheder. Alt efter hvor digtningen placeredes i udviklingen, kunne den tjene som model for de kommende borgere, der blev opdraget i netop denne models bølgemetaforik.

Den model var det, vi skrev os op imod med *Dansk litteraturhistorie*. Jeg tør ikke påstå, at det opgør stod alle bind af litteraturhistorien lige klart. Jeg vil heller ikke sige, at vi med antimodellen klarede alle de problemer, der knyttede sig til opgøret. F.eks. fik vi ikke løst det litterære kvalitetsproblem, og det kan der siges rigtig meget om. Men for bind IV af litteraturhistorien fik det en virkning.

Den virkning blev imidlertid af en lidt anden karakter end forudsat. Det store brud i det litteraturhistoriske forløb blev fremdeles opfattelsen af svingningen fra 1700-tallets mere oplysningsprægede litteraturforståelse til 1800-tallets mere romantiske. Bruddet fandt imidlertid ikke sted igennem forestillingen om overgangen til selve guldalderen, men i det strukturelle skift, der skete 15 år forud herfor. Det var dengang man besluttede at gennemføre de danske landboreformer efter en »dansk« og ikke en engelsk model, som samtidig var på tale. Med den overgang blev den danske udvikling båndlagt over hundrede år frem i tiden. Ved det skift blev overgangen fra den feudale produktionsmåde, der havde behersket dansk udvikling frem til udgangen af 1700-tallet, til den kapitalistiske produktionsmåde, der kom til at præge 1800-tallet, afgjort.

Udviklingen fra en feudal til en kapitalistisk produktionsmåde udgør hovedskiftet i den litteraturhistorie, vi skrev. Afgørende for forståelsen af det skift er tre pointer.

Den første pointe er, at en litteraturhistorie ikke kan skrives i forhold til produktionsmåderne, men måske nok med dem som perspektiv for fremstillingen. Koblingen til litteraturens udvikling går derimod gennem en *socialhistorisk* forståelse af udviklingen, og den forståelse omfatter begribeligvis også kvindernes stilling. Til den ene side er rammen for forståelsen af de socialhistoriske processer selve den produktionsmåde, processerne finder sted inden for, samt overgangen fra én produktionsmåde til den næste. Til den anden side er de produktionsmåder og overgangen mellem dem højst abstrakte størrelser, som knap kan være de enkelte mennesker bevidst. Bekendte bliver de først,

hvis de anskues som socialhistoriske foreteelser, der til gengæld kan virke omklamrende for den enkelte forfatter.

Den anden pointe er så, at den måde at beskrive litteraturens udvikling på ikke altid yder retfærdighed mod denne udvikling. Jeg ser her bort fra den fristelse, der ligger i at bruge de litterære tekster til at belyse de socialhistoriske forhold og ikke omvendt at bruge de socialhistoriske forhold til at belyse teksternes verden. Langt snarere er problemet, at vi skriver i en modernistisk tradition, som den socialhistoriske beskrivelse ikke yder retfærdighed. Disse beskrivelser er egnede til at give de tavse lag i litteraturens udvikling mæle. Langt mindre egnede er de til at give rum for de mange bestræbelser på at vriste sig fri af de sociale sammenhænge. Når så selve den fravristelsesproces bliver en del af det kvalificerende for litteraturen er også sagt, at litteraturhistorien med sit »umælende« syn ikke var egnet til at give plads for det problem.

Men netop den pointe kan så tjene til at belyse den tredje og sidste af de pointer, denne fremstilling arbejder sig frem imod, nemlig sammenhængen mellem det emancipatoriske og det socialhistoriske. Hvis litteraturhistorien, altså i dette tilfælde kvindelitteraturhistorien, havde sin tyngde i den opfattelse, at kvindernes litteratur under alle omstændigheder var den bedste, ja så ville den kunne skrives uafhængigt af i hvert fald det socialhistoriske paradigme. Hvis derimod hensigten (også) er at vise, hvorledes kvinderne har eksisteret selv i de tavse sammenhænge, der bestod forud for 1800-tallet, og hvorledes beretningen om kvindernes plads i litteraturens udvikling går fra det oprindeligt usynlige til det mere synlige, ja så ser jeg et emancipatorisk perspektiv for udviklingen, men jeg ser ikke hvordan det skulle være muligt at beskrive dette perspektiv uden om det socialhistoriske.

Kvindelitteraturhistorien er som socialhistorisk konstruktion svag. Ifølge dens selvforståelse bevæger den sig fra det kulturhistoriske til det teksthistoriske, efterhånden som det socialhistoriske bliver mere og mere kendt. I virkeligheden er de socialhistoriske skildringer med få undtagelser næsten fraværende. Det er de ikke blot, fordi andre har beskrevet dem før. De er det også ved en art tilbagefald til den borgerlige litteraturhistories gestaltungsprincip. Fordi man i dette ser bort fra de materielle forudsætninger for det, der beskrives, bliver det også muligt at etablere et højbanesystem af tekster, der hen over historiens forvildede mangfoldighed gør det muligt at opbygge en forestilling om en særlig kvindelig æstetik.

Mest besynderligt er i den forbindelse, at begreber som feudalisme og kapitalisme er fraværende i litteraturhistorien. Den for vort samfund mest centrale overgang fra én produktionsmåde til en anden og alle de socialhistoriske konsekvenser, overgangen medfører, er uomtalt i litteraturhistorien, også de særlige og anderledes konsekvenser den fik for kvinder end for mænd. Det

kan der jo være ret taktiske grunde til, for vel er kvindelitteraturhistorien skrevet af en generation af kvinder, der nok skulle vide, hvad de begreber stod for, men den har selv skullet legitimere sig i en tid, der helst ikke ville kende til dem. Men hvorfor hensynet hertil har skullet føre til så rodet og uigennemskuelig en fremstilling af overgangen, som sket er i bind I, og hvorfor helt moderne forestillinger om nutidens maskerade har skullet projiceres ned på 1700-tallet som ét sammenbindende greb om stort set alle de genrer, som også kvinderne i det århundrede måtte ty til, er mig helt uforståeligt.

Jamen er da ikke overgangen fra én produktionsmåde til en anden et historisk faktum, som ikke lader sig negligere? Jo, det er det, og mange af dem, der skriver litteraturhistorien, kender udmærket til dette faktum. Men de skriver ikke for historiens skyld (selvfølgelig ikke). De skriver for en nutid eller samtid, der langt fra altid er interesseret i disse fakta. Den kan man, som det er sagt i en anden og sikkert mere magtfuld sammenhæng, snyde. Men historiens fakticitet kan man ikke snyde, når den nu engang har sat betingelserne for den historiske udfoldelse.

4. Emancipationen og de store fortællinger

En guldalderkonstruktion møder man ikke i kvindelitteraturhistorien. Alene det nordiske perspektiv udelukker en sådan. Det gør den kvindepolitiske opbygning i dens samspil med de postmoderne anskuelser også, men den gør det bl.a., fordi den har afskaffet historiens gang og erstattet den med en kønspolitisk kamp. Heri ligger så også, at man ikke samtidig kan opløse forestillingen om de store fortællinger i litteraturhistorien og bevare tiltroen til det meningsfulde i at skrive i den litteraturhistoriske form. Hvis man opløser forestillingen om, at en litteraturhistorie hænger sammen som en stor fortælling, mister den simpelt hen sit grundlag.

Et alternativ til store fortællinger er at opløse fortællingerne overhovedet. Det kan man gøre ved i stedet for fortællingen som sammenbindende princip at vende tilbage til den annalistiske form for historieskrivning. I den form blev begivenheder registreret dag for dag eller år for år. Som et resultat af den registrering kom der en række, der ikke kunne undgå at føre op til det sted, hvor registreringerne fandt sted, men som intet perspektiv knyttede til dette sted. Den var derfor ikke emancipatorisk. Eller man kan også opløse fortællingerne ved slet og ret at indføre alfabetiseringen som form. Med den form tager man definitivt afsked med den store fortælling, medmindre man da som i kvindelitteraturhistorien højst forsonligt har indført den i tillæg til en stor fortælling, der så alligevel ikke skal være en fortælling.

Jeg kan godt forstå, at en litteraturhistorie må indrette sig på de markedsforhold, der eksisterer på tidspunktet for dens produktion og for dens udgivelse. Jeg kan også forstå, at der, når produktionen strækker sig over temmelig mange år, kan udvikle sig et vist modsætningsforhold mellem den generation, der tog initiativet til litteraturhistorien, og de generationer, der i mange tilfælde kom til at skrive den.

Men jeg forstår ikke, hvordan det skulle være muligt at skrive en litteraturhistorie, der beror på en tiltro til det meningsfulde i at skrive en stor fortælling, når man samtidig vil rette sig ind efter senere generationers vedvarende angreb på sådanne fortællinger. Hvordan skal en litteraturhistorie under sådanne forhold være i stand til at nå frem til en grundform, der består som andet end et aggregat af artikler? Litteraturhistorien er havnet, forekommer det mig, i et håbløst dilemma. Det dilemma tildækkes af den smukke udgivelses smukke lay out, men dilemmaet er der fremdeles.

Det dilemma har selvfølgelig at gøre med kvindesagens aktuelle situation. Men bagved det gemmer sig et dybere dilemma, der har at gøre med en omsiggribende rådvildhed m.h.t. de historiske fortællinger. Hvis en historisk fortælling ikke holdes sammen af en tiltro til, at historien udvikler sig i et bestemt mønster, hvordan skal det da overhovedet være muligt at se og forstå og fortolke en udvikling som udvikling, og hvorfor skulle man da overhovedet skrive om en sådan udvikling?

Enhver forståelse og altså også en historisk forståelse kan begribes ud fra sin egen selvforståelse. Men den kan også begribes ud fra parodien på selvforståelsen. Parodien på de forskellige former for emancipationstænkning var forestillingen om, at historien hang så meget sammen, at den var forudsigelig i sit forløb. I en sådan selvforståelse gemmer sig en frygtelig forestilling om historiens enhed, og det gælder da blot om for de privilegerede at begribe denne enhed og politisk at handle ud herfra. Parodien på den form for historieforståelse er forestillingen om, at helheden kan hjælpes frem igennem kadrer.

En sådan enhed består ikke, og det er da godt, at det er blevet helt tydeligt. Men det er det blevet igennem et nedbrydningsarbejde, der i dag fremtræder som parodien på sin egen elendighed. Den elendighed viser sig, når det går op for de pågældende, at man for alvor har savet den gren over, man selv sidder på. Hvis store fortællinger ikke eksisterer, har det heller ingen mening at skrive dem. Man kan i en sådan situation gøre hvad som helst. Det eneste sikre er, at man herved blot har stillet magten fri til at udfolde sig efter sine behov, snittet fri af de intentioner, man havde med sine fortællinger.

Noter

1. Jfr. »Efter guldalderkonstruktionens sammenbrud«, i *Litteratur og historie*, fællesudgivelse af *Kritik, Kultur & Klasse* 35 og Dansklærerforeningen, siden optrykt i *Efter guldalderkonstruktionens sammenbrud* III, 1981.
2. Jfr. min artikel »Historietabet. Fra maksimalisme til minimalisme i faget dansk«, i *Kritik* nr. 115, 1995.